

Матеріальне забезпечення Острозької академії

Функціонування такої інституції, як Острозька академія, яка складалася зі школи, друкарні та була науковим гуртком, вимагало значних вкладень. Її засновник цілком давав собі про це звіт. Окрім того, кн. В.-К. Острозький вже мав досвід створення освітніх закладів, забезпечення яких не в усій повноті брав на себе (наприклад, школа у Володимирі). Фундаційна діяльність належала до важливої сфери діяльності верхівки українського суспільства феодальних та ранньомодерних часів. З нею на час організації Академії князь В.-К. Острозький також був знайомий, а на прикладі перебраних у 1574 р. маєтків не міг у неї ґрунтовно не вникнути. Зважаючи на перебування українських земель переважно та тривалий час у складі держав неправославних, які, незважаючи на властиву для XVI – початок XVII релігійну толерантність, обмежували права вірних „руської” релігії, фундації виконували також завдання забезпечення можливостей виконання церквою своїх функцій на всьому етнічному українському (і не тільки) просторі. Князівські роди Волині, зважаючи на роль у політичному житті, місце в структурі місцевих адміністрацій чи зем’янських/шляхетських корпорацій, авторитет та мало не сакралізоване сприймання всім суспільством та, зрештою, розуміння ними самими свого значення¹, значну увагу завжди приділяли фундаційній діяльності. Особливо це стосувалося Острозьких. Недаремно представники цього роду були відомі як подвижники Церкви, а за деякими з них закріпилися епітети „ревнитель православ’я”², „меценат церкви”³, „опікун та оборонець церкви”, „протектор православ’я”⁴, „стовп, опора (filar) православ’я”⁵ тощо. Всі вони вживалися ще за їх життя, в тому числі і представниками верховної влади, юридичними покровителями церкви, і зайвий раз підтверджують дійсно велике їх значення в цій важливій царині життя України.

Зазначені обставини, як і загалом виняткове місце роду Острозьким в нашій історії протягом XV-XVII ст., зумовили значну (і не зникаючу) увагу до нього істориків. Лише останнім часом з’явилася низка праць, присвячених чи повністю, чи частково Острозьким⁶. В більшості з них тією чи іншою мірою заторкуються проблеми їх місця в релігійному та церковному житті України, але спеціально фундаційній діяльності, що, правда, лише К. І. Острозького, присвячено лише блоки у статтях та монографії В. І. Ульяновського⁷, фундаціям на Острозьку академію – у монографії І. З. Мицька⁸ а також праці з історії окремих святинь Волині. Але і вони не охоплюють усієї сукупності проблем, навіть під кутом зору

конкретних завдань, які ці дослідники ставили перед собою. Це має тим більше значення при врахуванні дійсно виняткового місця волинських володінь Острозьких з точки зору забезпечення ними церковних, наукових, друкарських та освітніх інституцій⁹.

Забезпечення Острозької академії існувало в кількох формах. Це – надання 1) маєтків чи підданих, 2) оплачуваних чи прибуткових посад, 3) пільг діячам Академії, 4) видатки на освітні програми, будівництво чи передача для використання приміщень, фіндування діяльності установи. Відомі випадки надання маєтків Г. Смотрицькому, Клірику Острозькому, Ігнатію, М. Броневському, підданих – Я. Лятошу та священникам ряду церков м. Острога, посад – І. Федорову (справця Дерманського монастиря), Г. Смотрицькому (підскарбій В.-К. Острозького) тощо. Залучення в Академію викладачів, в тому числі й з-за кордону, потребувало організацію їх утримання та задоволення наукових і освітніх інтересів. Можливо, оплачувалося й навчання дітей В.-К. Острозького (Натаніель Євстахій). З пільг відоме тільки право ректора на вільне ловіння риби в призамковому острозькому ставі. Без відповідного фінансування Академія не могла розгорнути підготовку та друк книг. Для функціонування Академії було збудовано навчальні корпуси, приміщення друкарні, шпиталь. Набагато більше значення мали фундаційні надання.

Перше маєткове надання власне на Академію було зроблено кн. Галышкою Острозькою. В своєму заповіті, укладеному в 1579 р. та внесеному до луцьких земських книг 1583 р., вона записала на Академію та шпиталь у сумі 6000 кіп литовських грошів монастир Св. Спаса та с. Доросинь. Проте одного поселення (с. Доросинь), яке, тим більше, повинно було забезпечувати розташований у ньому монастир, було недостатньо для забезпечення навіть освітніх програм, реалізовуваних у ще поки що несформованій остаточно школі. Адже між створенням останньої та юридичним оформленням фундації пройшло неповних три роки, а деякі наукові проекти, очевидно, тільки-но започатковувалися, хоча найвідоміший з них – видання Острозької Біблії – реалізовувався якраз в цей час. Це надання було здійснено не лише на Академію, а й на шпиталь. Офіційне ж створення і фундація вже існуючого шпиталю відноситься тільки до початку 1585 р., коли 14 лютого кн. В.-К. Острозький документально його оформив, а король 25 лютого підтвердив. Як у першій, так і в другій фундації присутній шпиталь, який можна вважати другою з черги спробою координації маєткових надань на церковні, а також науково-освітню інституції. Але тут вона деякою мірою відокремлена від вже існуючих церковних фундацій на теренах Острозької волості: підпорядкована розташованому в Острозі шпиталю з Святотроїцькою церквою, вона включа-

ла маєтності сусіднього Кременецького повіту. Суразька волость безпосередньо примикала до Острозької волості, а за нормами привілею була надана на шпиталь, тобто на церковно-благодійну інституцію. Контроль за маєтками фундації здійснювався з Острога, що поєднувало ці латифундії й адміністративно. Суразька волость із врахуванням покладених на неї фундацією завдань в усій повноті, очевидно, справитися з ними не могла, оскільки, наприклад, на неї були орієнтовані окремі повинності церковних сіл Острозької волості: за інвентарем 1620 р. селяни острозьких Юсківців та Загірців мали їздити “з підводами” до Суража та Острога. Відтак, суразькі, церковні як надання на шпиталь, маєтки слід розглядати разом з церковними маєтностями Острозької волості, а також з церковними маєтками у володіннях Острозьких. Загалом же, можливо, дане питання варто розглядати як аспект церковної політики В.-К. Острозького, вінцем якої мало б стати створення, як припускає І.З. Мицько, на теренах Київської митрополії патріархату з центром в Острозі. Однією з її складових поряд з впорядкуванням управління єпархіями, волинськими перш за все, налагодженням контактів з католицькою церквою та протестантами, підтримкою братств, запровадженням освітніх програм (Володимир, Острог, Турів тощо) була й розбудова церковних володінь.

Первісно фундацією був красносільський Святоспаський монастир та належні йому маєтки – с. Доросинь¹⁰, а також та його присілків Немир і Кияш. Напередодні переходу до кн. В.-К. Острозького маєтків брата ці маєтки перебували у володінні троцького каштеляна кн. Стефана Збаразького – побор з них у 1570 р. сплатив його степанський, мосорський та доросинський урядник Фронц Круш; на той час у Мосорі, Доросині та їх присілках знаходилося 43 дими та 15 городників¹¹. На час вписання тестаменту кн. Галышки до луцьких книг, з Доросиня (Dorohosin), Кияш (Kniaz) та Немира (Wolka Dorosińska Niemier) державний податок сплатив блонський староста Каспер (Kasper), Клодзинський¹². Поборовий реєстр фіксує в Доросині 14 димів, 8 та 12 городників, 6 коморників, 1 ремісника, 1 священика та 1 дударя; у Кияші – 6 димів та 4 городника; у Немирі – 2 дими та 4 городника¹³. Це були невеликі за розмірами маєтки, і прибутків з них навряд чи вистачало навіть на часткове забезпечення Академії. Більш важливим було, очевидно, те, що ці маєтки були пов’язані з монастирем.

К. Клодзинський був одружений з донькою власника суразьких маєтностей (майбутньої фундації кн. В.-К. Острозького на Академію) кн. І. Ф. Масальського-Мунчі Ганною Іванівною¹⁴. Суразькі ж маєтки (точніше, їх більша частина – Турове, Сураж, Онишківці, половина замку в Ходаках; Зіньки та інша, очевидно, частина Ходаків – належала

кн. Ф. І. Масальському) були успадковані другою донькою кн. Масальського Мариною та відійшли до її чоловіка Андрія Івановича, який і продав їх кн. В.-К. Острозькому¹⁵. Можна вважати, що оренда доросинського маєтку була своєрідною компенсацією, а прибутки з неї – частиною плати за Суразьку маєтність. Така форма оплати була вигідною для обох сторін: Острозький мав можливість зберегти готівку, вкрай потрібну йому в зв'язку з поверненням маєтків та реалізацією різних програм, а Клодзинські одержували на якийсь час маєтки в менш ризикованій від татарських спустошень частині Волині. Можливо, кн. В.-К. Острозький в зв'язку з останнім надавав, але й сприяв наданню кн. Ф.І. Масальському позик під заставу маєтків. Відомий факт такої з боку степанського урядника Богдана Патрикія Радогоського¹⁶ у 1575 р., коли було заставлено саме суразькі Тетерівку і Ходаки¹⁷. Як загалом Масальські, так і чоловіки дочок кн. Мунчі, не мали зв'язків на Волині, а натомість мали тут судові конфлікти, що також не могло не підштовхувати їх до відповідної маєткової заміни. Вона влаштовувала й Острозького, оскільки йому потрібний був маєтковий комплекс для фундації Академії та шпиталю, а незначні за розмірами та віддалені від основного масиву володінь доросинські маєтності не були для нього визначальними.

Вони й у подальшому, очевидно, перебували в оренді і безпосередньо до Академії відношення не мали. Так, у ревізії 1620 р., яка була проведена перед поділом маєтків між доньками кн. О. Острозького, стосовно доросинських маєтностей відзначається, що Доросинь і Немир перебували в заставі від кн. В.-К. Острозького у «предка» Харлинських (очевидно, Габріеля) в сумі 1200 кіп грошів¹⁸. На час проведення ревізії Доросинь і Кияш з надання кн. Януса Острозького тримав на службі М. Глембоцький, який орендував їх у 1619 р. на два роки єврею Юзефу Длугачу¹⁹. Ці три села були поєднані з с. Черниче (Красне), в якому розташовувався монастир.

Надання кн. Гальшки було оформлене на шпиталь та Академію, але перебували в заставі. Чи прибутки від останньої передавалися в розпорядження цих інституцій – сказати важко. Скоріше за все, ними розпоряджались власники, які й виділяли кошти. Суразька волость як окремий маєтковий комплекс, що належав острозькому шпиталю, у наданнях знайшли відображення вперше у фундації на шпиталь; в ній же Сураж вперше згадується як місто із замком, а перелік сіл включає в себе Сураж, Турову, Оношківці, Ходаки, перші та другі Зіньки, Ізерну, Тетерівку²⁰. Плани ж кн. В.-К. Острозького стосовно місця шпиталю та Академії знайшли відображення в державних податкових документах. Вони були значною мірою відокремлені від контролю з боку церковних єпархіальних влад, хоча фун-

дація й передбачала участь в управлінні шпиталем єпископа. Їх виділяє поборовий сумарій 1589 р.: служебник кн. Острозького «віддав зі шпиталя острозького побор – з містечка Суража та сіл до нього належачих», тоді як луцько-острозький єпископ сплатив окремо, в тому числі й з тих маєтків, які розташовувалися на території дубенсько-острозького порубіжжя: Будераж, Певче, Буша, Точивики, а також – Малий та Великий Мізоч²¹. На цей час податки, наприклад, з маєтків Дерманського монастиря сплачено було служебником кн. В.-К. Острозького²². Одним з подавачів шпиталю був визначений турівський та пінський єпископ; йшлося не про постійну дотичність цієї єпархії до Суразької фундації, а про конкретну особу – Кирила Терлецького, який того ж 1585 р. став єпископом луцько-острозьким (замінив одіозного Іону Борзобагатого-Красненського), а незабаром – одним з ініціаторів Берестейської унії. Його перехід на нову кафедру, очевидно, переніс до її відома й участь у Суразькій фундації. Останнє поставило питання про місце єпархії в функціонуванні шпиталю і на чверть сторіччя звела його нанівець через відсутність православного єпископа.

Як уже зазначалося, в поборовому реєстрі 1583 р. єпископські маєтки зафіксовані серед сіл Острозької волості та, до того ж, поряд з маєтками Дерманського монастиря²³. Поборовий сумаріуш 1589 р. всі ці маєтки подає як церковні, з яких податок заплатив єпископ Терлецький²⁴. В їх переліку острозько-дубенські церковні маєтки складалі майже 40%. Після цього вони свого статусу не втрачали і залишалися володіннями єпископськими²⁵, тобто – підпорядкованими острозькому кафедральному собору на противагу уніатському луцькому владиці. Зрозуміло, що це було пов'язане з позицією кн. В.-К. Острозького, а, відтак, і Академії та її діячів, стосовно унії. Наступне переформатування церковних маєтків було пов'язане з фундаціями на Академію. Напередодні поділу маєтностей між своїми синами кн. В.-К. Острозький виділив зі складу Острозької волості Дерманський Святотроїцький монастир, надавши йому у 1602 р. статус «общезитийного» з тим, щоб до нього приймалися «способніші до наук», для навчання «письма слов'янського, грецького і латинського». Все це мало забезпечити Дерманський осередок від можливих обмежень з боку спадкоємців «старого» князя. Згідно нового статуту, до монастиря приймалися не лише ченці, котрі визнавали правила «общего житія», а й особи, що «ся зышли до науки». Таким чином, передбачалось фактичне перенесення сюди Острозького осередку як слов'яно-греко-латинського наукового закладу. З урахуванням перенесення також і друкарні, у Дермані повинен був відновитись культурно-освітній центр. Відтак, дільний акт 1603 р. об'єднав, принаймні текстואльно – поки не віднайдено відповідних записів, як задумував творець Академії, маєтності Дерманського Святотроїць-

кого монастиря з визначеними фундацією на острозький Святотроїцький шпиталь. Можна вважати, що на певний час місце єпископа як подавача шпиталю зайняв Дерманський монастир, але в дійсності він ним не був, а управління здійснювали нащадки фундатора шпиталю. Таким чином, на початок XVII ст. маєтки, дотичні до Академії, складали, якщо враховувати фундацію кн. Гальшки, два монастирі, місто та 16,5 сіл, не рахуючи прямих надань її дітям та пов'язаним з нею окремим церквам. Але сама Академія в цей час, після смерті кн. В.-К. Острозького, практично припинила свою діяльність.

У складі Суразької фундації на 1589 р. присутні місто та сім сіл, тоді як у фундаційному записі – місто, сім сіл та село з двором²⁶. Стосовно міста, це, очевидно, є першою кількісною характеристикою. В місті на 1589 р. було 10 ринкових, 40 вуличних та 10 убогих будинків, з яких вісьмома володіли ремісники, а десятеро визначені як рольники. Про цю першість свідчить належність населених пунктів Суражчини у 1583р. різним власникам: В.-К.Острозькому – Суража, Турови, Ісерни (очевидно, частини), а у 1582 р. також Оношківців, Ф. Масальському – Ходаків, Зіньків та частини Ісерн²⁷; у 1583 р. побор за Оношківці сплатив Г. Дениско-Матфіївський²⁸, але невідомо, чи це було село Суразької волості, оскільки пізніший тариф подимного 1629 р. фіксує на Кременеччині кілька сіл під такою назвою (Суразька, Лабунська та Грицівська волості²⁹). В такому ж вигляді волость представлена і в поборовому реєстрі 1589 р., за винятком якогось із двох Зіньків, причиною чого могли бути татарські спустошення, що підтверджує об'єднання при сплаті побору Суража і Оношківців та Ходаків, Зіньків і Тетерівки, а також невелика кількість населення в них – відповідно 17 димів та 23 дими і 13 городників³⁰.

Придбання і вибір Суразької волості на фундацію, очевидно, не були випадковістю. Купівлі, скоріше за все, передувало визначення призначення нових маєтностей, про що можуть свідчити такі міркування. По-перше, утвердження у незначній в усіх відношеннях волості аж ніяк не впливало, на відміну, скажімо, від Старокостянтинівщини, на економічний потенціал Острозьких на Волині; вона так і залишилася одним з найменших господарських комплексів родини в регіоні. По-друге, вона не мала потенціалу і резервів для можливого колись різкого розвитку, а, зважаючи, по-третє, на переорієнтацію господарських і маєткових інтересів роду на схід, що не могло не спричинити відтягнення туди ж зусиль та коштів, Суражчина відволікала увагу від цього напрямку. Далі, купівля Суражчини створювала додаткові зони напруженості з відтепер новими сусідами. Так, інвентар 1620р. фіксує неспокійні межі з боку володінь Гостських, Чолганських, Пузин, Стубельських, а також кн. Я. Острозького³¹. Але в

той же час, та частина меж Суражчини, яка співпадала з адміністративним кордоном Луцького та Кременецького повітів, була внутрішньою для володінь Острозьких аж до поділу 1603 р. Всі ці “недоліки” повною мірою компенсували обставини, пов’язані з розташуванням новонабутих маєтностей, по-перше, та діяльністю в Острозі науково-освітнього осередку, по-друге.

Отже, межуючи на півночі та сході з Острозькою та Дубенською волостями, Суражчина не просто на якийсь час забезпечувала тут спокій як собі, так і цим двом ключовим маєтностям Острозьких на Волині, а й зв’язувала в єдине ціле і перетворювала на значний комплекс ряд церковних маєтків, підконтрольних “покровителю православ’я”. В зв’язку з цим варто пригадати хоча б співпадання в часі утвердження В.-К.Острозького в Суражчині та поширення ідеї “Острозького” патріархату, основою якого (чи інших інституцій) вона разом з церковними маєтностями всієї “Острожчини” могла стати. Суражчина розташовувалася практично поряд із володіннями Дерманського монастиря (як не пригадати перенесення до нього В.-К.Острозьким Академії), зафіксованими у дільчому акті 1603 р. як надання єпископу села Точивіки, Буща, Борщівка, Певча³², наданими на острозькі церкви села Карпилівка, Плоска, Загірці, Юсківці, Попівці та на п’ятиницьку церкву і костел с. Лючин, а також згаданими в “Ухвалі на Острозьку Академію” наданнями на неї села Бельмаж, Завидів, Борисів, М’якоти³³. Всі ці маєтності за умови невтручання нащадків В.-К.Острозького могли б забезпечити широку та різноманітну діяльність церковних інституцій Волині та, в першу чергу, Академії.

На початковий період діяльності Острозької Академії припадає виділення В.-К.Острозьким маєтностей своїм старшим дітям. Так, у 1583 р. з власних волинських володінь сплачував побор його середній син Костянтин, а ще раніше, біля 1578 р., в зв’язку з одруженням він згадується як власник Межиріча (очевидно, Корецького), Чернехова, Колодного³⁴. Не міг не мати якогось виділу і старший син Януш, котрий на початку 80-х рр. одружився вперше і якимись маєтностями повинен був оперувати хоча б для забезпечення посагу. Крім того, клопочучись маєтками Гальшки Острозької, він разом з батьком був їх опікуном, а після повернення родині Острога мав резиденцією Дубно³⁵. Щоправда, повної самостійності в управлінні маєтками діти старого князя не мали, оскільки він застеріг умову повернення в разі потреби виділених маєтків у свої руки³⁶. В зв’язку з цим перед В.-К.Острозьким постало питання про майбутню долю надань церквам та Академії, тим більше, що біля 1577 р. Януш змінив віровизнання, а в 1589 р. рішення про перехід на католицизм прийняв і Костянтин разом зі своєю дружиною³⁷. Чи подібне рішення колись не

прийме і наймолодший з синів Острозького Олександр, який на час Суразької фундації ще не був повнолітнім, було невідомо. Відтак, старий князь мав зважати на ці обставини при забезпеченні майнових інтересів Академії при поділі своїх володінь між синами (нагадаємо, що спробою унезалежнити заклад від можливого втручання спадкоємців було його перенесення до Дерманського монастиря із зміною статусу останнього). Про те, що його побоювання стосовно перебирання нащадками під свій безпосередній контроль церковних маєтків Острожчини були небезпідставними, свідчить діяльність толерантного щодо православних Януша, котрий, розбудовуючи містечко Межиріч і фундований ним там францисканський кляштор, формує ключ на основі церковних та академічних маєтків Завидова, Буці, Борщівки, Бельмажа³⁸, хоча над церковними володіннями нагляд здійснювати мали обидва брати та їх нащадки. Таким чином, маємо підстави стверджувати, що придбання Суражчини мало однією з причин, можливо, й головну, прагнення В.-К.Острозького забезпечити свої культурно-релігійні програми (церкви, монастирі, Академія з шпиталем, поліпшення церковної організації чи й підвищення її рівня тощо) потужним маєтковим комплексом, не успадкованим від рідні чи одержаним в результаті одруження, а купленим, в зв'язку з чим більшою мірою убезпеченим від втручання спадкоємців. Зрештою, як показали подальші події, пов'язані із остаточним згортанням діяльності Острозької Академії та створенням в Острозі єзуїтського колегіуму, чи не найскладнішою для А.-А. Ходкевич виявилася саме проблема Суразької фундації³⁹. Не останню роль у її розв'язанні відіграли і звинувачення опікунів-справців шпиталю та Суразької волості у невідомих господарюванні та занепаді через це маєтностей⁴⁰. Спростувати (чи підтвердити) їх дають можливість джерела статистичного характеру.

Коли йдеться про динаміку кількості населення, то, очевидно, більш обґрунтовано про стан і тенденції на прикладі південної Волині можна говорити стосовно міст, краще захищених від частини вищезазначених чинників. Отже, центр волості Сураж на час її переходу до В.-К.Острозького і за характеристиками, і за статусом був селом. Про його зростання (темпи відбудови) можуть свідчити такі дані: за поборовим реєстром 1582 р. в ньому разом із ще трьома селами було 39 димів, а вже через рік всі вони фігурують окремо і в Суражі налічується 17 димів⁴¹. В наведених І. З. Мицьком даних з фундаційного привілею 1585 р. Сураж представлений вже як місто поряд з селом з такою ж назвою; як місто, знову ж таки, поряд із селом, названий він і в поборовому реєстрі 1589 р.⁴². Офіційне перетворення Суража на місто пов'язують із наданням йому в 1599 р. магдебурзького права⁴³, що, враховуючи вищесказане, не відпові-

дає дійсності. Надання В.-К.Острозьким Суражу статусу міста, точніше, треба говорити про його локацію поряд із селом, пов'язане з відбудовою волості. На 1589 р. воно вже мало міську структуру з ринком (10 будинків), а незначна кількість вуличних будинків (40) свідчила про незавершеність процесу⁴⁴. Надання ж місту магдебурзького права не могло не бути пов'язаним з закінченням пільг новоосади, які могли тривати від 10 до 20 років⁴⁵, що вкладається у період з купівлі волості чи з останніх у XVI ст. татарських нападів на Волинь, та завершенням містобудування. Одночасно з осадженням міста при ньому будується замок, натомість замок у Ходаках або занепадає, або не відбудовується після татарських спустошень. Розбудова міста мала наслідком його розмежування з селом, яке в дільчому акті 1603 р. та в пізніших джерелах названо Старим Суражем⁴⁶.

Як свідчать джерела статистичного характеру, населення Суража постійно зростало. Щоправда, коли йдеться про міське населення, доцільніше говорити про збільшення кількості будинків-господарств, оскільки визначені на сьогодні українськими вченими коефіцієнти їх залюднення стосуються в переважній більшості випадків села, і автоматично переноситися на місто, на нашу думку, бути не можуть. А, по-друге, переведення кількості домів у кількість мешканців пропорційно до обраного коефіцієнта для господарського вивчення міста не настільки актуальне, як для сільських поселень. Отже, у 1589 р., від якого дані про місто є в нашому розпорядженні, сума домів, як вже вказувалося, була невеликою, а точне її визначення навряд чи можливе на підставі лише поборових даних, так як виділення таких податкових категорій, як рольники та ремісники, з одного боку, і міські будинки – ринкові чи вуличні – з іншого, могли в ряді випадків накладатися. Таким чином, кількість домів Суража (10 ринкових, 40 вуличних, 1 убогий) може вважатися мінімальною і з врахуванням можливої несплати побору частиною його мешкаців чи спотворення даних по новій осаді власниками чи урядниками. Порівняно з цими даними населення міста на 1620 р. збільшилося майже в 4,8 рази, а якщо вважати, що в поборовому реєстрі не відбулося згаданої накладки свідчень (і до 51 дому додати 18 ремісників і рольників), то в 3,5 рази⁴⁷. На 1629 р. Сураж нараховував 288 домів, в тому числі тільки 3 ринкових і шинкових .

З ряду причин складніше говорити про динаміку чисельності сільського населення Суражчини. Це пов'язано, по-перше, з тим, що переважна більшість свідчень міститься в джерелах фіскального походження, де спотворення щодо села більш ймовірні порівняно з містом, а, по-друге, втрати від дії зовнішніх чинників – за відсутності (чи, скоріше, за небезреженості) документів регулярного обліку – на село простежити немож-

ливо. Нарешті, в силу різноманітності господарських складників кожного окремого села (лан, волока, дворище, їх частини, дим, городники, підсуїдки, слуги, бояри) та нерозв'язаності проблеми їх залюдненості, визначення загальної чисельності сільського населення на рівні навіть окремих поселень породжуватиме застереження та дискусії. Так чи інакше, але про достатню заселеність і загосподареність Суразької волості може свідчити невелика кількість пусток на 1620 р. (10 волок, з яких півволонки було взято в оренду).

Рівень розвитку фільваркового господарства в Суразькій волості можна простежити тільки на підставі даних, що містяться в інвентарі 1620р. Тим не менш, деякі висновки, що стосуються попереднього періоду можна зробити. Так, на підставі існування замку в Ходаках⁴⁹ можна припустити й існування призамкового фільварку. Подібні припущення можливі і щодо інших сіл при врахуванні належності сіл Суражчини кільком власникам. Відсутність інформації про наявність фільварків у дільчому акті 1603р. може мати кілька пояснень: це й вилучення її з-під безпосереднього управління синів В.-К.Острозького чи тимчасова невідновленість після татарського погрому 1593 р. та дій загонів наливайківців тощо.

На 1620 р. в Суразькій волості фільварки існували при місті та в с. Андрушів, а в зв'язку зі зберіганням в Тетерові (так в інвентарі на відміну від с. Тетерівка) збіжжя можна припустити існування тут чи окремого двору чи двору як складової частини андрушівського фільварку⁵⁰. Крім того, частину земель ще В.-К.Острозьким було надано шляхті, яка мала на них невеликі фільварки, в т.ч., війту (1 волока) та Малюшицьким (двір на 3-х волоках)⁵¹. Структура фільваркових прибутків традиційно включала в себе надходження від: 1) оренди ставків, млинів, корчем, 2) урожаю та його реалізації і переробки, 3) селянських платежів (як і при чиншовій організації). Надходження від експлуатації природних ресурсів були для Суразької волості неактуальними, оскільки значні лісові масиви були відсутні: Суразька пушта навіть не була чітко виміряна по периметру ("na dwie abo na trzy mile w obiazd z chrostami") і займала площу біля 40-60 кв. км.⁵² Селянські платежі були традиційними і не могли зрівнятися з прибутками від фільваркового землеробства у випадку успішної реалізації його продукції та від оренди. Суразька оренда, що включала в себе 2 приміські млини на 7 кіл, суразьку, ісернську, оношківську та зінківську корчми з митами і броваром, приносила річний прибуток у 1300 зл.⁵³ Спуст двох приміських ставків давав 1500 та 20 зл., а оскільки інвентар не вказує на те, чи це був прибуток "до року", то, можливо, річні надходження були втричі меншими, тобто становили 440 зл.⁵⁴ Розташовані в селах ставки були не такими прибутковими: в Оношківцях млин (належав

до суразької оренди) давав 80 зл., а спуст ставу – 150 зл.; в Ходаках – 3 млини (належали до суразької оренди), спуст ставу – 1500 зл.; в Ісерні - млин (суразька оренда) та став – 10 к. гр.; в Андрушівській Волі – млин з корчмою – 80 зл., спуст двох ставків по 100 зл.⁵⁵

Всі маєтки Суразької волості, без врахування міста, можна поділити на три господарські категорії. До першої належали осередки фільварків, до другої – тяглі села, селяни яких відбували панщину в фільварках, до третьої – чиншеві села. Фільварки знаходилися в сс. Ст.Сураж та Андрушівська Воля. На перший працювали села Ст. Сураж, Турова та Оношківці, а на другий – сс. Ходаки, Ісерна та Тетерівка. На чиншу перебували обидва села Зінки.

Управління Суразькою волостю було передане за фундаційним актом кн. В.-К. Острозького спеціальним опікунам, луцькому та острозькому єпископові і О. Острозькому чи його нащадкам, а також, безпосереднє, справцям (старостам), першим з яких був Василь Малюшицький, котрий згадується на цій посаді ще на початку XVII ст.⁵⁶ В інвентарі 1620 р. згадується суразький староста Ліхтанський⁵⁷. Якесь відношення до управління волостю мали (або були орендарями) князі Козеки та Пузини, причому представники останніх – ще до висвячення А. Пузини на луцько-острозького владика⁵⁸. Власне, заснування Андрушівської Волі та фільварку в ній пов'язане якраз з к. Пузиною, так як інвентар свідчить, що він визначив розміри чиншу для села, але піддані його ще не сплачували⁵⁹. По смерті О. Острозького і за неможливості його вдови здійснювати контроль за всією сукупністю володінь, не в останню чергу саме за волинськими, управління Суражчиною перебрав на себе Я. Острозький, що підтверджується інформацією інвентаря про регулювання ним взаємин між підданими та представниками адміністрації чи, можливо, орендарями⁶⁰. Імена ряду “дозорців” шпиталю й, відповідно, волості були встановлені І. З. Мицьком⁶¹. Через одного з них, священника острозької Онуфріївської церкви Антонія, певною мірою відбулося відняття Суразької фундації у православних⁶².

Деякі новотворені елементи Острога тяжіли до церковних маєтностей та Стража. Йдеться, передусім, про Загороддя, яке могло (чи мало) стати також центром церковної адміністрації щонайменше для володінь кн. Острозьких, а, зважаючи на те, що Остріг був одним з центрів єпископства, резиденцією владики, котрий мав помешкання в пригородку, та в зв'язку з діяльністю школи, друкарні, наукового гуртка – можливо, і набагато ширше як один з осередків митрополії. Тим більше, що територіально до Загороддя примикали володіння священників та діячів Академії на Бельмажі та Хорнощі⁶³.

В зв'язку з представниками православного духовенства, які мали помешкання в Острозі, не можна не згадати і збільшення фундацій на православну церкву. Частина з них сягає ще XIV-XVI ст. і стосується острозьких церков та монастирів. Кн. В.-К. Острозький їх суттєво розширив, пов'язавши в тому числі з Академією. Акт поділу 1603 р. чи не вперше з загалом «духовних» розмежовує їх на єпископські, монастирські, шпитальні та «інших духовенств»⁶⁴.

Так, до складу церковних маєтків, розташованих лише на території Острозької волості, за дільчим актом 1603 р. входило близько 20% їх кількості, а з врахуванням сіл Суразької фундації – майже третина. Згідно зі свідченнями дільчого акту 1603 р., вони передавалися не лише священникам острозьких церков (чи самим церквам), а й передавалися під контроль церковних ієрархів, що мало б унезалежити надання православної церкві від втручання світських власників. На території Острожчини зосереджуються в одних руках церковні маєтки, що знаходилися поблизу кордону з Суражчиною (Точивици, Буща, Борщівка, Будераж, Певча). Перебували ж вони у володінні «єпископа». В останньому випадку могло йтися про владика Луцького і Острозького, але, скоріше за все, мався на увазі котрийсь з діячів Острозької Академії, що був ігуменом одного з монастирів у володіннях В.-К. Острозького. Змівся, якщо йдеться про Суражчину, характер забезпечення церковних інституцій – він був оформлений як королівський привілей. Щось подібне намагався зробити В.-К. Острозький і стосовно інших церковних володінь. Так, степанський, а потім дорогобузький, архімандрит Лука Сербин одержав під свою юрисдикцію всіх острозьких священників, Дерманський монастир – статус «общежительного», луцько-острозький єпископ – право опіки над Суразькою фундацією. Створювалися позаострозькі осередки церковних маєтків, які очолювалися часто діячами Академії. Дорогобузький монастир у 1582 р. одержав села Дроздів, Іллін та Монастирець, Степанський монастир (див. додаток), збільшилася кількість сіл пов'язаних з фундацією кн. Г. Острозької (поряд з Доросинем фігурують Черниче, Князь, Немир), надаються фундації на Дубенщині. Фундації на Академію та шпиталь не обмежувалися доросинськими і Суразькими маєтностями та концентрацією церковних володінь, в першу чергу Острожчини. «Ухвала (постанова) на Острозьку академію» містить вказівки і про надання інших сіл. На жаль, цей документ недатований, але є всі підстави, в тому числі й згадка в тексті, його свідчення віднести до часів життя В.-К. Острозького. «Ухвала...» до вже вказаних надань на Академію додає бельмазький фільварок, частини Завидова та Борисова. Згадані в ній грошові суми, очевидно, надходили з Суража, оскільки да-

вав їх кн. О. Пузина, який, згідно свідчень інвентаря 1620 р., якийсь час керував Суразькою волостю.

Отже, в цілому завдяки піклуванню Г. та В.-К. Острозьких Академія та шпиталь на друге десятиріччя XVII ст. безпосередньо мали 4 села доросинської та 1 місто та 10 сіл Суразької фундації, а також 2 частки та 1 фільварок за “Ухвалою...”, не рахуючи надань церковним діячам та інституціям. Загальна кількість господарств-димів в них у 20-х рр. XVII ст. (за даними інвентаря 1620 р. та подимного реєстру 1629 р.) перевищувала 600. З врахуванням церковних маєностей Острозької волості кількість сіл зросла б на 10,5, а кількість господарств зросла б майже в 2,5 рази. Але настільки ґрунтового забезпечення Острозька академія практично ніколи в дійсності не мала. Виною цьому була діяльність нащадків головного її фундатора В.-К. Острозького, який ще з кінця XVI ст. виділяє окремі волості своїм старшим синам-католикам, – сина Януша та онуки Анни-Алоїзи. Перший розпочав перерозподіл церковних маєностей, розбудовуючи м. Межиріч і формуючи ключ навколо нього та фундуючи розташований у ньому францисканський кляштор. До складу ключа на 1643 р. входили Завидів, Буща, Борщівка, Грем’яче, Бельмаж. Майже всі ці поселення раніше належали до церковних володінь чи входили до фундації на утримання Острозької Академії. Друга поставила за мету ліквідацію Академії і поступово втілила її в життя, не в останню чергу позбавляючи її матеріальних засобів і ліквідовуючи фундації свого діда. Паралельно А.-А.Ходкевич здійснювала широку фундаційну діяльність, головними об’єктами якої були католицькі заклади Острога, головним з яких став єзуїтський кляштор з колегією та шпиталем. Він успадкував академічні маєності, а також одержав нові, які за розмірами можна порівняти з православними церковними фундаціями на всій Острозькій та Суразькій волостях.

Додаток

Iquat. Ut ipit ad dolor suscilis nis augue molorpero euisi ea feuismodit utpat adion velit wis erat inibh ercil estrud tat veraesequam, commolorem vulput vel duisis nosto consed te ex eui te dio conum velisim do consequipsum velenia mconseq uamconsequat ipis euguer iurem zzrit ate el ulla feugiam quipit lobore molor ilit, quis ad do cortisi.

Ex eui tet, quatin hendrem autat lorperosto od eros er iriure modionulput incidui et diam, vendre magna commodit, vent prat. Estrud eliqui ex eriliquipsum illa facipit et velis dionsequam, veliquisit dolobore feum nulpute dit lutat. Ut ulla feu faci exerci bla feum nibh eum dolore delesto odit nonullandre facipsu scipit nullaor tionsequam, cons elenibh enim dolupta tumsan henim dolorti onsequi tisl ectet lobore consenit accummy nostrud dit iurer si.

Ud ea corem nullam exerci eum quat. Ex er sequatet luptat.

Feu facipit in ex eu faccum do eummy nullametum digna faciliquis dolore minismolore molorer suscil ip enim vullaor in utpatue vendre magna coreet praesto eniamet, corperci tem iure ero od dolore ver acilit nulpute dolore commodo lorerit ut luptatum iurer acccum ilit adigna facidunt ing enibh enibh endion vulla aliquisi tis acil ipit augiatiscin ullaorp eriusci et, vel ip eu feugiat in vel ing ea conullan utpat lorerilis dolore magnisl dolorem ing er adip erostinci tate facidunt landip eliqui bla facidui bla feuisl ullaorem aci tat nonsed exerosto doluptat.

Put la commodiat accummy nim dolobore dio ea feu faccum volum alit dio od min vullan ut dolorem qui et, vendip erit praessi.

Peraesto dolore molortie dolore modiam, vercidunt venibh estrud dolum velit ullandip et nim et vel ing ex estrud magnis et, se commodigna facing er at.

Num dunt utpatuer acipis nummolor aut ute tisim quamet ing exeraes sequat.

Diat wisit nulla adit ing et, ver si.

Em valor acillaoreet, si tisl ipisi tie min utem nonnullum vulla adiamco numsan hent vel ulla feuisl duiscillan vulla core dunt elisl enim nit luptate conulla feugue commolortie eu feugue veraessi.

Ulputat. Duipit ip esequam dolorero commy nisim zzrit verit lore magna feummy nibh eugiam quip essit wisi bla facipit ut doluptatem valor iriusci llamconsed delisci tatumsan henis endre cor ad minisl inis am nonsequatio odolobor aut luptat, cor sequiscing eum iure delessit luptatum zzriureet nis doluptatum venim eu facil ilisi.

Acie tie minciduis nisim in henibh ercinim ero commy nibh er sustrud ting ecte modolor eriusci bla faccummodio exerciduis eraestin ut aciduis sendre molum quis diamcorem iustrud dolore ex exero core faccumms andreetue molor illan hendrem autat. Irilis at. Nonnullutpat. Duiscilis augiat veliquipis acccum zzril utem duis del erat. Ut wisim zzrit non ut il enim ipit aliquat enis alit lut laore et dit autem incidunt valorpero consequi ipsuscidunt pratem quipit lametue digna feu facip elisi bla conse modit volenim volobore moleseq uiscidunt nulputem ing exer sim ex etummolor ipsuscinit lobortie modip et, quis autat praestrud tat. Core dolobor amcor si bla faccumms andigna core vulla feuisi elesequipis dolorem vel utpat irit at nostinit vulluptate magnim dionsendreet num nostrud elessequis ese vel euguer am verosto dunt dolobortis nos er ad digna consecte eliscid uismodo commy nim dolor sustrud ea feum irit, sum am zzrit, sim dolenia mconsequis eugait vel exercing eliqui bla ad molummy num ipis dipsumsan utem iustinis

Література

1. Виноградов Г. М. Символічна роль князя Костянтина Острозького в українській полемічній літературі другої половини XVI – початку XVII ст. // Матеріали I-III науково-краєзнавчих конференцій “Остріг на порозі 900-річчя” (1990-1992). – Острог, 1993. Ч. I. – С. 44-46; Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С. 7.
2. Ярушевич А. Ревнитель православия князь Константин Иванович Острожский (1461-1530) и православная литовская Русь в его время. Смоленск, 1896; Ульяновський В. І. До біографії князя К. І. Острозького // Середньовічна Україна. К., 1994. – С. 46-61, С.52.
3. Ульяновський В.І.Історія церкви та релігійної думки в Україні. – К.:Либідь, 1994. – Кн.1. – 256 с. С. 96;
4. Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525-1608) wojewoda kijowski i marszałek ziemi Wołyńskiej. – Toruń, 1997. – С. 93.
5. Kempa T. Dzieje rodu Ostrogskich. – Toruń: Adam Marszałek, 2002. – S. 79.
6. Бібліографію див: Одвічні джерела. Острогу – 900: Бібліогр. покажч. – Рівне: Волинські обереги, 2000. – 191с. С. 32-46; Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski...; Kempa T. Dzieje rodu Ostrogskich...; Острогіана в Україні і Європі: Матеріали Міжнародного наукового симпозиуму. – Старокостянтинів, 2001. – 367с. – С. 33-48. Старокостянтинів і край в просторі і часі. – Хмельницький; Старокостянтинів; Самчики, 1997. – С. 46-58; Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року) / Укл. І. Ворончук). – К.; Старокостянтинів, 2001. – 414 с; Яковенко Н. М. Паралельний світ: дослідження з історії уявленн та ідей в Україні XVI-XVII ст. – К., 2002. – 415 с. – С. 399-400, 412-413, С. 191.
7. Ульяновський В. І. До біографії... // С. 46-61, С. 52-53; Його ж. Відоме і невідоме з біографії та діяльності князя К. І. Острозького // Острозька давнина: Дослідження і матеріали. – Львів, 1995. – Т.1. – С. 24-31; Його ж. «Славний для всіх часів чоловік»: князь Костянтин Іванович Острозький. – Острог, 2009.
8. Мицько І. Острозька слов'яно-греко-латинська Академія (1576-1636). – К., 1990. – С. 21-23.
9. Див: Ковальський Н. П., Атаманенко В.Б. Инвентари как источники по социально-экономической истории городов Украины XVI-XVIII в. (на материалах г. Острога): Депон. в ИНИОН. – Днепропетровск, 1988. – С. 8, 14, 15.; Острозька Академія: Енциклопедичне видання. – Острог: Острозька Академія, 1997. – С. 18, 43-45, 92-94, 113-114; Ковальський М. П. Етюди з історії Острога. – Острог, 1998. – С. 14-21, 112-127. Атаманенко В. Б. Острозька волость у кінці XVI – першій половині XVII ст. // Осягнення історії: Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острог; Нью-Йорк, 1999. – С. 137-144.
10. Мицько І. Острозька слов'яно-греко-латинська... – С. 110
11. Źródła dziejowe... – Warszawa, 1889. – T. XIX – S. 12.
12. Там само. – S. 93 – 94.
13. Там само.
14. Поліщук В. Князі Масальські на Волині у XVI ст. за документами Дер-

жавного історичного архіву Литви (руська титулована знать у просторі Великого князівства Литовського). – К., 2007. – С. 18.

15. Там само.

16. Źródła dziejowe... – S. 18.

17. Поліщук В. Князі Масальські... – С. 22.

18. Бібліотека Національного закладу ім. Оссолінських. – №3669/II. – Арк.

83 зв.

19. Там само.

20. Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська... – С.21.

21. Головний архів давніх актів у Варшаві. – Архів Коронного Скарбу. – №31. – Арк. 25 – 25 зв.

22. Там само. – №31. – Арк. 1 – 2 зв.

23. Źródła dziejowe... – S. 80.

24. Головний архів давніх актів... – Арк. 24-25.

25. Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII ст. – К.; Острог; Нью-Йорк, 2004. – С. 93, 99.

26. Головний архів давніх актів... – Арк. 144 зв.; Острозька давнина... – С. 115.

27. Źródła dziejowe... – S.141, 145.

28. Там само. – S.135.

29. Баранович О.І.Залюднення України перед Хмельниччиною: Волинське воєводство. – К., 1930. – С. 96, 98, 100, 130-131.

30. Головний архів давніх актів... – К. 144 зв.

31. Бібліотека Національного закладу ім. Оссолінських... – Арк.. 275зв., 282, 282 зв.

32. Львівська наукова бібліотека. – Відділ рукописів. – Ф. Радзімінських. – Ч. 181/VI,4. – Арк.5, 10.

33. Ковальський М.П.Документальні джерела з історії м. Острога і Острожчини, виявлені в Головному архіві давніх актів (АГАД) у Варшаві // Матеріали IV науково-красназничої конференції “Остріг на порозі 900-річчя”. – Острог,1993. – С. 67; Мицик Ю. ”Postanowienie na akademię Ostroską” // Острозька давнина: Дослідження і матеріали. – Львів,1995. – С. 120.

34. Źródła dziejowe... – S. 109; Kempa T. Dzieje rodu Ostrogskich... – S. 124.

35. Володіння князів Острозьких... – С. 71.

36. Kempa T. Dzieje rodu Ostrogskich... – S. 135.

37. Там само. – S.125, 135.

38. Державний архів м. Кракова. – Архів Сангушків. – 118. – S.27, 29, 32, 37, 39, 45.

39. Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська... – С.65-71.

40. Там само. – С. 67.

41. Головний архів давніх актів... – Арк. 546; Źródła dziejowe... – S. 145.

42. Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська... – С. 21; ASK. – К.144 v.

43. Ворончук І. Роль князів Острозьких у розбудові волинських міст (на матеріалах інвентаря 1620 .) // Старокостянтинів і край в просторі часу. – Хмельницький; Старокостянтинів; Самчики, 1997. – С. 55; Володіння князів Острозьких... – С. 88.

44. Головний архів давніх актів... – Арк. 144 зв.
45. Володіння князів Острозьких... – С. 77.
46. Львівська наукова бібліотека... – Арк. 5, 10; Ossolineum. – К. 276; Баранович О. І. Залюднення України... – С. 36.
47. Головний архів давніх актів... – Арк. 144 зв.; Ossolineum. – К. 270-275.
48. Баранович О.І. Залюднення Волинського воєводства... – С. 96.
49. Кременецький земський суд: Описи актових книг. – К., 1959. – Вип. 1. – С. 43.
50. Бібліотека Національного закладу ім. Оссолінських... – Арк. 269-269 зв.
51. Там само. – Арк. 268 зв., 274 зв.
52. Там само. – Арк. 275 зв.
53. Там само.
54. Там само.
55. Там само. – 278 зв., 279 зв., 280, 282.
56. Кременецький земський суд... – С. 52, 108-109.
57. Бібліотека Національного закладу ім. Оссолінських... – Арк. 269 зв.; Мицько І. З. Матеріали до історії... – С. 86.
58. Бібліотека Національного закладу ім. Оссолінських... – Арк. 269.
59. Там само. – Арк. 281 зв.
60. Там само. – Арк. 269.
61. Мицько І. З. Матеріали до історії... – С. 15, 47, 61, 62, 82, 86.
62. Там само. – С. 62.
63. Описи острозчини... – С. 78, 92.
64. Там само. – С. 93, 99.